

Smutný, Bohumír

Vrácená tovární oprávnění z konce 18. a první poloviny 19. století jako dokumenty z hlediska novověké diplomatiky

Studia historica Brunensia. 2013, vol. 60, iss. 1-2, pp. [281]-296

ISBN 978-80-210-7685-3

ISSN 1803-7429 (print); ISSN 2336-4513 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/132834>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BOHUMÍR SMUTNÝ

VRÁCENÁ TOVÁRNÍ OPRÁVNĚNÍ Z KONCE 18. A PRVNÍ POLOVINY 19. STOLETÍ JAKO DOKUMENTY Z HLEDISKA NOVOVĚKÉ DIPLOMATIKY

Abstract:

Since the end of the 18th century, in times of proto-industrialization and the industrial revolution in the Austrian-Hungarian empire, the factory authorizations have become a new type of documents. They were accorded by the king and later by the highest administrative office, the Moravian guberniya, to entrepreneurs on the basis of their written request. The purpose of these documents was to ensure law norms in favour of entrepreneurs and their businesses in their dealings with the government offices. Since the beginning there were two types of factory authorizations – the lower type, called simple factory authorization, which was a licence for the business and the higher type, called formal territorial factory authorization, which guaranteed advantages like establishing selling warehouses with goods in the capital cities of Austrian-Hungarian provinces, freedom from having to house the military forces and from recruiting qualified employers and also the freedom from the constant supervision of the guilds over the factory production and the education of the apprentices. The factory authorizations were being accorded until the introduction of the new trade codification in 1859. The author is concerned with the development of the factory authorizations until their cancellation, with the practice of according these authorizations and with the analysis of their text, using the samples of factory authorizations which were returned to the offices by their owners after their businesses were terminated.

Key words:

industrial revolution, factory authorizations, promotion of industry, Moravia.

Industrializace českých zemí v období protoindustrializace a průmyslové revoluce přinesla s sebou také nové druhy písemnosti, do té doby v kancelářské praxi zcela neznámé. Vznikající manufaktury a továrny

vyžadovaly zájem úřadů, neboť přinášely do tehdejší společnosti nové vztahy, možnosti a nároky. Základními právními písemnostmi, které měly význam pro podnikání v habsburské monarchii a tím také pro území Čech, Moravy a Slezska v období od tereziánské doby 18. století do roku 1859, kdy vstoupil v platnost nový živnostenský řád, byla tovární oprávnění.¹

Tovární oprávnění do roku 1860

Tovární oprávnění byla udělována nejprve panovníkem, poté bylo toto udělování přeneseno na nejvyšší zemské politické úřady k povolení provozu nejprve manufakturních a posléze továrních podniků. Tyto písemnosti měly zpočátku název zemská tovární privilegia, od roku 1813 také název zemská tovární oprávnění (Befugniss), kterými byl jejich držitel garantován určitý právní rámec podnikání s podporou státu. Na Moravě byla udělována nejvyšším úřadem politické správy, kterým zde bylo do roku 1782 C. k. moravské gubernium v Brně a poté od roku 1782 do roku 1850 jeho nástupce C. k. moravskoslezské zemské gubernium, po roce 1850 pro Moravu C. k. místodržitelství v Brně a pro rakouské Slezsko Zemská vláda slezská v Opavě v součinnosti s krajskými úřady. Po dočasném zrušení krajských úřadů v roce 1850 nastoupily na jejich místo do roku 1855 krajské vlády, pro Moravu v jižní části se sídlem v Brně a pro severní část země se sídlem v Olomouci.

Již od počátku vydávání těchto dokumentů se rozlišovala tzv. koncese, tedy svolení ke zřízení továrny, jak bylo nazýváno na Moravě a ve Slezsku zemské tovární oprávnění, jež bylo považováno za nižší stupeň a kterým úřad v podstatě uznával existenci určitého podniku. Takové oprávnění mohlo být dáno žadateli na výrobu, která ještě neexistovala, ale kterou měl žadatel v úmyslu zřídit. Stejně tak mohlo být toto oprávnění uděleno podniku až po zahájení provozu, pokud o ně žadatel nestihl včas požádat a úřady byly přesvědčeny o solidnosti jeho úmyslu.

¹ K problematice továrních oprávnění viz J a n á k , Jan: *Vlnářská velkovýroba na Moravě a ve Slezsku v letech 1740–1848*. In: Moravský historický sborník (Moravica historica). Brno 1986, s. 186–194, kde jsou také reflektovány dřívější práce rakouského historika G. Otruby, věnované továrním privilegiím v Rakousku. K témuž ještě J a n á k , J.: *Brněnští vlnářští podnikatelé v letech 1764–1847*. Časopis Matice moravské, 112, 1993, s. 116–117 a týž: *Brněnští vlnářští podnikatelé v letech 1848–1860*. In: Brno v minulosti a dnes 12, Brno 1994, s. 38–39, naposledy též S m u t n ý , Bohumír: *Zemská tovární oprávnění (privilegia)*. In: Myška, Milan – Zářický, Aleš a kol.: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 2*, FF OU Ostrava 2010, s. 26–36.

Vedle toho existoval ještě vyšší stupeň, nazývaný zpočátku též tovární privilegium, které se udělovalo jen podnikům, které již byly v provozu, prokázaly svoji životaschopnost a jejich majitelé a zřizovatelé tím prokázali zásluhy o rozvoj národního hospodářství. Tento vyšší stupeň oprávnění byl obvykle udělován po určité době provozu podniku s nižším stupněm oprávnění, kdy se objem výroby, počet zaměstnanců a zejména vývoz zboží do ciziny podstatně zvýšil, o čemž podala informace jmenovaná komise odborníků. Jednalo-li se o podnik mimořádného významu, mohl být jeho majiteli udělen vyšší stupeň oprávnění přímo bez předchozího nižšího stupně.

S udělením vyššího stupně továrního privilegia či později oprávnění, byly spojeny výhody jako nejvyšší státní ochrana, možnosti označovat vyrobené zboží císařským orlem a na pečeti, uvádět v názvu podniku C. k. (císařsko-královská) privilegovaná továrna. a toto označení také uvést napsáno na vývěsním štítě na domě, kde takový podnik působil. Takovýto název býval dobrou reklamou pro majitele, protože pro obchodníky pak zaručoval solidního výrobce a odběr kvalitního zboží. Vyšší stupeň oprávnění také zaručoval možnost zřizovat v hlavních městech jednotlivých provincií habsburské monarchie prodejní sklady výrobků. Udělení oprávnění také dávalo firmu pod ochranu úřadů před ubytováním vojska v jejich prostorách a budovách a dále před rekrutováním vyučených pracovníků. Název také odrážel nezávislost na cechu, pokud v místě vykonával stejnou výrobní činnost a dával možnost vyučit učně na tovaryše bez cechovních zásahů. Při dědickém řízení či prodeji podniku nepřecházelo tovární oprávnění automaticky na nového majitele, ten musel o ně požádat.

V praxi udělování továrních oprávnění či privilegií byly oba stupně často zaměňovány a docházelo k omylům, zejména pro využívání výhod v nich obsažených a podnikatelé při udělení nižšího stupně si někdy osobovali práva vyššího stupně, zejména byl zájem o označování výrobků c. k. orlem a zřizování skladů výrobků. Nižší stupeň oprávnění se na Moravě často nazýval také jako zemské tovární oprávnění a vyšší stupeň jako tovární privilegium, což se ovšem pletlo s tzv. výsadními privilegii, udělovanými často na určitý druh výrobku. Do této záležitosti vnesl jasno dekret dvorské komory moravskoslezskému guberniu z 26. ledna 1813, podle kterého se mělo na Moravě a ve Slezsku v souladu s ostatními zeměmi monarchie nadále používat k označení nižšího stupně jen názvu jednoduché tovární oprávnění (Einfache Fabriksbefugnis) a pro vyšší stupeň jen označení formální zemské tovární oprávnění (Förmliche Landesfabriksbefugnis).²

² Dekret C. k. moravskoslezského gubernia z 26. 1. 1813, MZA v Brně, fond B 17 Sbirka patentů, sign. 104, k. 234.

S postupujícím vývojem se výhody spojené s udělování továrních oprávnění stávaly pro podnikatele málo atraktivní. Koncem 20. let 19. století přestalo platit osvobození dělníků z privilegovaných továren od rekrutování k vojsku, stejně jako výsada, že tovární budovy budou vyňaty z povinnosti ubytování vojska, což stejně nebylo ve válečných letech dodržováno. Výhodnou zůstala jen možnost zřizování továrních skladů s prodejem výrobků v zemských hlavních městech. Také zbavení se cechovního dohledu neskýtalo již např. pro vlnářské výrobce žádné výhody, protože vedení cechů ve významných soukenických městech jako byly např. Brno, Jihlava, Nový Jičín a další, se dostalo do rukou majitelů místních továren, kteří hráli rozhodující roli také v městské správě, a vedle toho také padla omezení cechovní výroby.

Praxe udělování továrních oprávnění trvala jen do dubna roku 1860, neboť liberální živnostenský řád z 20. prosince 1859 zrušil jak cechovní zřízení, tak i udělování oprávnění k provozování továren a zavedl do živnostenského zákonodárství svobodu. Z výhod továrního oprávnění zůstala zachována jen v § 61 výsada významným firmám pro vývoj národního průmyslu a pro oživení obchodu v tom, že mohly požádat o udělení označování svých výrobků císařským orlem ve štítě a na pečeti s označením c. k. privilegovaná firma nebo velkoobchod.³

Praxe v udělování továrních oprávnění

Tovární oprávnění byla udělována žadatelům na základě jejich písemné žádosti podáním u krajského úřadu, který po prozkoumání žádosti, pokud byly její důvody a údaje v ní obsažené shledány v pořádku, zejména o žadateli a rozsahu jeho podnikání, ji dále předal zemskému guberniu k vyřízení či zamítnutí. Pokud bylo šetření úřadů úspěšné, byl žadatel uznán za hodného udělení a tovární oprávnění mu bylo formou guberniálního dekretu zasláno na jeho adresu. Pokud bylo rozhodnuto o žádosti záporně, byly sděleny důvody odmítnutí, ale žadatel měl také možnost podat své odvolání či rekurz guberniu a po jeho odmítnutí ještě dále dvorské komoře ve Vídni, po roce 1850 pak ministerstvu obchodu tamtéž. V takovém případě pak vídeňský úřad žádal po brněnském úřadu vysvětlení s uvedením argumentů, které zabránily udělit žadateli požadované oprávnění. Poté byla k argumentaci použita dobrozdání krajských úřadů, případně doplněná vyjádřeními dalších osob a institucí bezprostředně souvisejících s výrobou, jako byly do roku

³ Gewerbeordnung. Kaiserliches Patent vom 20. Dezember 1859. Reichs-Gesetz-Blatt für das Oesterreich, Jahrgang 1859, s. 622–649.

1850 vyjádření cechů ve městech a vrchnostenských úřadů, po roce 1850 také okresních hejtmanství a zvláště obchodních a živnostenských komor, do jejichž obvodu žadatel příslušel (pro Moravu a Slezsko v Brně a Olomouci, pro rakouské Slezsko v Opavě). Nutno říci, že při svém rozhodování o udělení byly vyšší úřady často liberálnější než úřady nižšího stupně.

Spis o udělení či zamítnutí továrního oprávnění byl veden u moravsko-slezského gubernia, později pak u místodržitelství, rovněž tak u krajského úřadu nebo krajské vlády. Pokud se zachoval a ušel skartaci, obsahuje agendu spojenou s tímto procesem, vedle podání žadatele jsou to dobrozdání úřadů či odborných komisí, které zjišťovaly podklady, rekurzy a stížnosti cechů či jednotlivců, kterým bylo již tovární oprávnění uděleno a kteří si nepřáli zvyšovat počet konkurentů ve stejném výrobním odvětví. V případě kladného rozhodnutí žádosti je zde záznam o udělení, někdy též interpretovaný jako opis, když vlastní vyhotovení bylo zasláno ve formě guberniálního dekretu žadateli. Bylo-li však rozhodnuto oprávnění neudělit z důvodů odborných či mravních, byl o tom žadatel vyrozuměn.

Vlastní text továrního oprávnění či jeho opis nebyl uchováván, gubernium si však vedlo evidenci udělených privilegií v pomocných abecedních komerčních rejstřících, zachovaných z let 1803 až 1860, s odkazem na číslo v podacím protokolu a na fascikl se spisem, kde byla tato záležitost projednávána a uložena.

Tovární oprávnění byla udělována úspěšným žadatelům a u nich také obvykle končila v souvislosti s provozovanou výrobou či jejím ukončení. Pokud se ve spisech o udělení někdy naleznou originály udělených oprávnění, jedná se o vrácené exempláře těchto dokumentů, pokud provozovatel se z různých důvodů vzdal svého oprávnění (stáří, nemoc, finanční krach), ale také v souvislosti s výmazem své firmy, kdy pro odepsání výdělkové daně bylo předpokladem též vrácení originálu uděleného privilegia. Taková vrácená tovární oprávnění pak byla úřadem před založením do spisu znehodnocena, např. částečným rozstříháním nebo přeškrtnutím textu, ale tak, aby byl ještě čitelný. V řadě případů však úřad ve své snaze o vrácení již pro podnikatele nepotřebného továrního oprávnění neuspěl, neboť podnikatelé se často odvolávali na to, že udělené tovární oprávnění se v průběhu let ztratilo, a proto je nemohou vrátit.

Vrácená tovární oprávnění

Vydaná tovární oprávnění byla určena příjemcům a u nich také většinou skončila, neboť sloužila k prokazování legálnosti jejich podnikání a k využívání výhod, která obsahovala. Originály továrních oprávnění, která byla

vrácena nejvyššímu úřadu politické správy C. k. moravskoslezskému zemskému guberniu v Brně, se nalézají v jeho dochované registratuře a umožňují poznat způsob vyhotovení, obsah těchto dokumentů a jejich význam pro podnikání. Jedná se o 29 dosud zjištěných exemplářů továrních povolení z let 1784 až 1822 z celkového počtu několika stovek vydaných továrních oprávnění žadatelům v období od 80. let 18. století do roku 1850, převážně pro vlnářskou výrobu v Brně a na jeho předměstích, která byla úřadu vrácena v originále nebo jsou známa v opise jako součást jiných spisů.⁴ Tvoří tak sice omezený vzorek dokumentů, je ale na něm možno provést rozbor textu těchto významných dokumentů, jejichž získání bylo prioritou každého podnikatele.

Rozbor textu továrních oprávnění

Text obou druhů továrních oprávnění nebyl nijak normován, není znám žádný používaný formulář, zvláště v počátcích udělování oprávnění a sděloval pouze skutečnosti, pro které bylo oprávnění žadateli uděleno, stejně jako místo a druh podnikání a jméno podnikatele.

Zatím nejstarším zjištěným textem továrního oprávnění je dokument, udělený 2. 10. 1784 císařem Josefem II. prostřednictvím Krajského úřadu v Brně brněnskému barvíři Leopoldu Schulzovi ke zřízení na vlastní náklady a nebezpečí továrny na harasovou neboli rýnskou přízi a stuhy, zároveň s výlučným privilegiem na tuto výrobu pro Moravu na dobu pěti následujících let, kdy zde neměla být zřízena žádná jiná továrna na tyto výrobky.

U nižšího stupně továrního oprávnění, udělovaného žadatelům do roku 1813, se uváděly jako obvyklé důvody udělení dostatečný majetek (ihres ausgewiesenen Vermögens) a patřičné schopnosti (*ihrer erprobten Geschicklichkeit*), stejně jako dobré a mravné chování (*bestätigen guten sittlichen Betragens*), dále určení místa pro založení továrny a druh výrobků, které zde budou vyráběny. Jak již bylo poznamenáno, dělo se tak jak žadatelům, kteří své podniky ještě nezaložili i těm, kteří je měli již v provozu.

Formulace textu byla často odlišná podle toho, komu nebo jakému podniku bylo oprávnění udělováno. Když bylo 4. 12. 1807 uděleno tovární oprávnění podnikatelům Antonu Fellnerovi a Johannu Grimmovi, majitelům továrny na kameninové nádoby ve Vranově, bylo vedle potřebných znalostí a finančního fondu žadatelů s uspokojením úřadem uvedeno, že továrna byla založena v lesnaté krajině, vzdálené od větších měst, kde je

⁴ MZA v Brně, fond B 14 Místodržitelství st., kart. 2097, 2098, 2099 a 2100. Podle zjištění J. Janáka bylo pro vlnářskou výrobu na Moravě a ve Slezsku v letech 1740 až 1848 uděleno kolem 147 zjištěných továrních oprávnění, z toho 62 pro Brno a jeho předměstí.

možnost opatřit si dostatek dřeva (*dass der Betrieb einer derlei Fabrique in einer so holzreichen, von grösseren Städten weit entlegenen Gegend zur Herbeiführung eines Holzmangles beitragen werde*), neboť problém se získáváním energie se stával stále více aktuálním a vyřešilo jej až používání kamenného uhlí k otopu i k technologickým účelům v továrnách.

U jiného uděleného továrního oprávnění pro hraběte Antona Braidu v Čekyni z 21. 5. 1808 byla zdůrazněna při zřízení soukenické továrny možnost jistého výdělku poddaných, kteří se dříve zabývali předením vlny (*da die dortige Obrigkeit durch die auf dem Gute Czekin etablierte Wollspinnerei ihren Unterthanen einen bedeutenden sicheren Verdienst verschaffet*).

U továrního oprávnění nazvaného koncesí, což bylo označení pro nižší stupeň, ale zároveň také v textu uvedeném jako formální tovární oprávnění, které se svým obsahem řadilo k vyššímu stupni, určeném z 22. 3. 1787 pro Johanna Petera Flicka, nákladníka příze ve Starém Hobzí, bylo uvedeno, že z rozhodnutí císaře má být provozována továrna na mušelín, piket a grádl k dobru státu a užitku veřejnosti. Podnikatel se měl těšit podobně jako jiné továrny ve všech ohledech nejvyšší ochraně a ve všech nejvyšších patentech a generáliích uvedených svobod, předností a zvýhodnění. Podnik mohl nejen používat c. k. orla, ale také názvu C. k. privilegovaná starohobežská továrna na mušelín, piket a grádl (*K. k. privilegierte altharter Musselin, Piket und Gradeln Fabrik*), přičemž tento název firmy měl být vyvěšen v jejích skladech a faktoriích a podnik mohl zřizovat v hlavních městech všech c. k. dědičných zemí veřejné sklady k prodeji vlastních továrních výrobků po předběžném ohlášení u zemských úřadů. U pozdějších jiných oprávnění uváděná ochrana před ubytováním vojska a rekrutováním zde nebyla patrně aktuální, stejně jako ochrana před zasahováním cechu, protože se jednalo o bavlnářství, kde neplatila cechovní omezení. Toto oprávnění by bylo možno považovat za nižší stupeň, protože bylo uděleno v době, kdy byl již podnik několik let v provozu, uváděná možnost zřizování skladů jej však řadí k vyššímu stupni. V samotném názvu dokumentu se projevila neujasněnost označení nižšího a vyššího stupně, které bylo vyřešeno až úpravou názvu podle dekretu v roce 1813.

Dalším zjištěným továrním oprávněním vyššího stupně je tovární oprávnění pro Johanna Heinricha Offermanna z 26. 7. 1791, vydané ve Vídni a zasláné guberniu v Brně, kde jsou uvedeny svobody, např. možnost vyvěsit na štítě císařského orla, povolení zřizování skladů výrobků v hlavních městech k prodeji ve velkém i v malém, osvobození továrních budov od ubytování vojska a rekrutování zaměstnanců. Zamítnuto bylo požadované udělení *salva guardie* a svobodného dovozu továrních surovin a nástrojů.

Existovaly však i případy, kdy bylo uděleno tovární oprávnění vyššího stupně (nazývané též *privilegium*) stejným žadatelům dvakrát, s tím

rozdílem, že se týkalo jiné, i když podobné výroby. Bylo tomu tak u firmy Brobail a Beyer v Brně, které bylo 2. 1. 1802 uděleno tovární privilegium na výrobu vlněných cajků (Brobail und Beyer k. k. privilegierte Zeugfabrik) a 7. 11. 1806 na výrobu jemných suken (*Dominik Brobailische und Franz Beyersche Feintuchfabrik*) se stejnými výhodami jako používání c. k. orla, zřizováním skladů, osvobození od vojenského ubytování a rekrutování a dohledu cechu. V úvodu v pořadí již třetího továrního oprávnění pro firmu ze 7. 11. 1806, neboť firma dostala nižší stupeň již v roce 1802, je uveden obsáhlý výčet, co se změnilo u firmy od udělení posledního továrního oprávnění a současný počet stavů (11 v továrně a 13 mimo továrnu), množství zaměstnaných osob (1000, k čemuž je třeba přičíst přadláky) a objem vyrobených kusů suken (800) v uplynulém roce, což zasloužilo odměnu v podobě privilegia.

U vyššího stupně továrního oprávnění, udělovaného žadatelům do roku 1813, se již pravidelně uvádělo s odvoláním na skutečnosti zjištěné krajskými úřady o rozšíření výroby, jakého názvu má vedle užívání císařského orla firma používat, a to např.: *Martin Dahlerische k. k. privilegierte Feintuchfabrik* nebo ve formě *K. k. privilegierte feine Tuch und Kasimierfabrik des Christian Leidenfrost*. Byly tedy dvě varianty názvu, buď na prvním místě bylo jméno podnikatele nebo na prvním místě označení továrny jako c. k. privilegovaného podniku. V ustálených formulacích se pak uváděly následující opakující se informace o výhodách, např. možnost pro všechny privilegované továrny zřizovat v hlavních městech provincií monarchie prodejní sklady s prodejem výrobků (*allen privilegierten Landesfabriken zu erkannten, für alle Hauptstädte dieser Monarchie gestatteten Niederlagsverschleiss in Grossen betreiben mögen, jedoch mit dem Ausschnitte nur in der Fabrik, und auf den Märkten sich zu begnügen haben*), ochrana před ubytováním vojska a rekrutováním zaměstnanců (*Übrigens wird derselben Kraft dieses Privilegiums, in Absicht auf die Militärbequartierung und Rekrutierung sich jener Begünstigung zu erfreuen haben, welche nach den diesfalls bestehenden höchsten Generalien anderen Fabriken eingestanden sind.*), stejně jako nezávislost na ceších a možnost vyučit učně (*So wie endlich auch diese seine Fabrik andurch von dem Zunftzwang befreiet, und berechtigt wird, Lehrlinge aufzunehmen, und freizusprechen*). Používání těchto ustálených formulací výhod bylo zjištěno u vyššího stupně továrních oprávnění v letech 1802 až 1812, udělovaných především vládním továrnám v Brně a okolí.

Když pak byla dekretem z 26. 1. 1813 záležitost s nižším a vyšším stupněm továrního oprávnění jasně rozlišena, zlepšila se také identifikace udělených oprávnění. V jednoduchém továrním oprávnění pro Karla Biegmana ze 30. 8. 1813 jsou uvedeny důvody udělení jako výrobní zkušenosti

a dostatečný finanční fond (*dass derselbe vorzügliche durch die Leitung der bedeutenden Fabrik seines Bruders erprobte, sich mit der Vollkommenheit seiner Erzeugnisse darstellende Fabrikationskentnisse und zulängliche Fonds besitzt*) a výslovně uvedeno, že se jedná o jednoduché tovární oprávnění (*das einfache Fabrikmässige Befugniss*) na výrobu suken a kazimíru.

U továrních oprávnění vyššího typu byl již od roku 1813 úvodem napsán ozdobným písmem a někdy také již natištěn název dokumentu, tedy že jde o formální zemské tovární oprávnění pro určitou osobu (*Förmliche Landesfabriks Befugniss für den...*). V první části následujícího textu byl odkaz na již dříve udělený nižší stupeň továrního oprávnění, konstatováno od té doby rozšíření podniku a solidnost podnikání, což opravňovalo k nároku na udělení vyššího stupně na určitou výrobu, používat c. k. orla a v názvu firmy označení C. k. privilegovaná továrna se jménem majitele. Následoval pak v ustálených formulacích obvyklý výčet výhod, známých již z doby před rokem 1813, tedy zřizování prodejní skladů výrobků (*allen privilegierten Landesfabriken zuerkannt, für alle Haupt und Provinzialstädte dieser Monarchie gestatteten Niederlags-Veschleiss im Grossen zu betreiben, den Ausschnitt aber nur in der Fabrik, und auf den Märkten auszuüben*), ochranu před ubytováním a rekrutováním zaměstnanců vojskem (*Übrigens wird derselben Kraft dieses förmlichen Landesfabriks Befugnisses in Absicht auf die Militärbequartierung und Rekrutierung sich seiner Begünstigungen zu erfreuen haben, welche nach den diesfalls bestehenden höchsten Generalien anderen ähnlichen Fabriken eingestanden sind*) a osvobození od zásahů cechu (*sowie auch diese seine Fabrik von dem Zunftszwange befreiet, und berechtigt wird, Lehrlinge aufzunehmen, und freisprechen*).

U formálních zemských továrních oprávnění, udělených pro Jakoba Bohuslava v Jihlavě z 28. 4. 1815 a Antona Queise v Jihlavě z 28. 7. 1815, nebyla již výhoda osvobození od cechu uvedena, protože toho nebylo třeba, neboť předání příze již bylo dříve prohlášeno za svobodnou činnost. Tyto skutečnosti byly zjištěny u formálních zemských továrních oprávnění z let 1814 až 1822 pro vlnářskou výrobu.

Pokud jde o vzhled těchto písemností, jedná se o texty napsané na obyčejný, tehdy užívaný kancelářský papír bez ozdob, opatřený v záhlaví kolíkem v různých hodnotách, od 6 krejcarů do 20 zlatých. Text byl uzavřen podpisem gubernátora či jeho zástupce a podpisy úředníků gubernia, odpovědných za vyřízení písemnosti. U originálů továrních oprávnění lze zjistit pod papírovým krytem přitištěné používané velké pečetě C. k. moravsko-slezského zemského gubernia v Brně. Adresa příjemce byla obvykle napsána na konci textu pod podpisy a pečetí nebo na reverzní straně dvojlistu.

Závěr

Zachovaná tovární oprávnění i na omezeném vzorku umožnila poznat formu a obsah těchto dokumentů obou stupňů, zejména uváděné důvody udělení a výhody zaručené státem pro příjemce. Rozborem textu zvláště u vyšší formy továrních oprávnění byly zjištěny některé ustálené formulace, které byly opisovány vyhotoviteli a týkaly se především používání c. k. orla na výrobcích, pečeti a na vývěsním štítě, dále struktury názvu podniku a výhod jako bylo zřizování skladů výrobků, ochrana před ubytováním vojska a rekrutováním a osvobození od zasahování cechů.

Příloha 1

Zjištěná zachovaná tovární oprávnění:

1/ Tovární oprávnění pro Leopolda Schulze, měšťanského barvíře v Brně, ke zřízení ovárny na harasovou přízi a stuhy, ze 2. 10. 1784, opis Krajského úřadu v Brně, JTO.

2/ Tovární oprávnění (koncese) pro Johanna Petera Flicka, nákladníka bavlny ve Starém Hobzí, ke zřízení továrny na mušelín, piket a grádl, z 22. 3. 1787, originál, FZTO.

3/ Tovární privilegium pro Johanna Heinricha Offermanna, výrobce suken v Brně z 25. 7. 1791, opis Dvorské komory ve Vídni, FZTO.

4/ Tovární oprávnění (koncese) pro Heinricha Schmala, soukenického mistra v Brně, na výrobu jemných suken, z 20. 10. 1791, opis, JTO.

5/ Tovární oprávnění pro Thomase Lewinského, tkalcovského mistra a výrobce hedvábných cajků v Brně, z 15. 3. 1794, originál, JTO.

6/ Tovární oprávnění (koncese) pro Dominika Brobaila a Franze Beyera, cajkařské mistry v Brně, na zřízení továrny na cajky, z 12. 7. 1796, originál, JTO.

7/ Tovární oprávnění pro Heinricha Hopfa a Johanna Gottfrieda Bräunliche, výrobce sukna v Brně, s povolením užívat císařského orla a pečeti s nápisem K. k. privilegierte Feintuchfabrike Hopf und Bräunlich, z 3. 10. 1797, originál, JTO.

8/ Tovární oprávnění pro Johanna Gottlieba Schäfera, výrobce suken v Brně, ke zřízení továrny na jemná sukna v Brně, ze 30. 5. 1798, originál, JTO.

9/ Tovární privilegium pro Dominika Brobaila a Franze Beyera, výrobce cajků v Brně, z 2. 1. 1802, originál, FZTO.

10/ Tovární privilegium pro Johanna Christiana Leidenfrosta, výrobce suken v Brně, z 12. 1. 1802, originál, FZTO.

11/ Tovární privilegium pro Martina Dahlera, výrobce jemných suken v Brně, z 9. 7. 1803, originál, FZTO.

12/ Tovární privilegium pro Franze a Karla Wagnera, výrobce plátna v Šumperku, z 12. 4. 1805, originál, FZTO.

13/ Tovární privilegium pro Christiana Graveho, výrobce jemných suken a kazimíru v Brně, z 11. 7. 1806, originál, FZTO.

14/ Tovární privilegium pro Dominika Brobaila a Franze Beyera, výrobce jemných suken v Brně, ze 7. 11. 1806, originál, FZTO.

15/ Tovární privilegium pro Leopolda Schulze, majitele továrny na harasovou přízi a stuhy, ze 7. 8. 1807, originál, FZTO.

16/ Tovární privilegium pro Johanna Stadlmayera, výrobce jemných suken v Ořehovičkách, ze 14. 8. 1807, originál, FZTO.

17/ Tovární oprávnění pro Antona Fellnera a Johanna Grimma, majitele továrny na kameninové nádoby ve Vranově, ze 4. 12. 1807, opis Krajského úřadu ve Znojmě, JTO.

18/ Tovární oprávnění pro Hospodářský úřad v Čekyni (Antonín hrabě Braida) k provozu továrny na sukna, z 21. 5. 1808, opis krajského úřadu pro hospodářský úřad v Čekyni, JTO.

19/ Tovární privilegium pro Franze Holla, výrobce jemných suken v Pístitovicích, ze 20. 11. 1812, opis, FZTO.

20/ Jednoduché tovární oprávnění pro Karla Biegmanna, výrobce suken a kazimíru v Brně, ze 30. 8. 1813, opis Krajského úřadu v Brně, JTO.

21/ Formální zemské tovární oprávnění pro Josefa Schmala, výrobce jemných suken a kazimíru ve Šlapanicích, z 28. 11. 1814, originál, FZTO.

22/ Formální zemské tovární oprávnění pro Johanna Sikoru, výrobce jemných suken a kazimíru v Brně, z 10. 2. 1815, opis, FZTO.

23/ Formální zemské tovární oprávnění pro Karla Biegmanna, výrobce suken a kazimíru v Brně, z 24. 2. 1815, originál, FZTO.

24/ Formální zemské tovární oprávnění pro Jakuba Bohuslava, výrobce vlněné příze v Jihlavě, z 28. 4. 1815, originál, FZTO.

25/ Formální zemské tovární oprávnění pro Antona Queise, výrobce vlněné příze v Jihlavě, z 28. 7. 1815, originál, FZTO.

26/ Formální zemské tovární oprávnění pro Augusta Schölla a Christiana Friedricha Memmerta, výrobce jemných suken a kazimíru v Brně, z 1. 12. 1815, originál, FZTO.

27/ Formální zemské tovární oprávnění pro Johanna Reifa, Friedricha Schölla, Augusta Schölla a Christiana Friedricha Memmerta k drastění a předení vlny pomocí strojů ve Šlapanicích, z 2. 3. 1816, opis, FZTO.

28/ Formální zemské tovární oprávnění pro bratry Philippa Wilhelma a Adolfa Schöllera, výrobce jemných suken v Brně, z 21. 1. 1820, opis, FZTO.

29/ Formální zemské tovární oprávnění pro bratry Friedricha, Eduarda a Gottfrieda Alexandra Kunze, výrobce manšestru v Šumperku, z 9. 8. 1822, originál, FZTO.

JTO – jednoduché tovární oprávnění
 FZTO – formální zemské tovární oprávnění

Příloha 2

Tovární oprávnění pro Johanna Petera Flicka ve Starém Hobzí

Vom Mährisch-schlesischen Landesgubernium 5458

Da Seine Kaiserliche königliche Majestät auf dessen allerunterthännigstes Bitten, und den darüber gehorsamst abgestateten Vortrag vermög eines den 12 März dieses Jahres anher erlassenen höchsten Hofdekrets allergnädigst zu verwilligen geruhet haben, daß derselbe die in dem Orte Althart bereits auf eigene Kosten zu errichten angefangene Fabrik auf Musselin, Pikets, Gradeln, und dergleichen zum Besten des Staats und Nutzen des Publikums betreiben, und fortsetzen möge, wobei er Unternehmer sich gleich anderen Fabriken in allen billigen Dingen des allerhöchsten Schutzes und aller in den höchsten Patenten und Generalien sich gründenden Freiheiten, Vorrechten, und Begünstigungen zu erfreien, folglich auch die Befugniß haben werde, in sothaner seiner errichteten Fabrik, nicht nur den kaiserliche königliche privilegierte altharter Musselin, Pikets, und Gradeln Fabrik, dann in seinen Niederlagen, und Faktorienauszuhängen, sondern auch in den Hauptstädten der Kaiserlichen königlichen deutschen Erblanden öffentliche Niederlagen zum Verkauf seiner eigenen Fabriks Erzeugnissen, jedoch nach vorläufiger Meldung bei jedes Landesbehörde zu errichten, auf seine Fabrikswaaren unter der ihm von der hierländigen Kaiserlichen königlichen Bankal Administration zuertheilenden Vorschrift selbst zu bezeichnen, als wird ihm altharter Baumwollen Spinnverleger Johann Peter Flük über sothane demselben allermildest eingestandene förmliche Fabriksbefugniß mit den dieser anklebenden Vorrechten gegenwärtiges Concessionsdekret hiemit ertheilet.

Brünn den 22. März 1787

Ludwig Graf Cavriani manu propria

Franz Veith Roden

*Concessionsdekret für den altharter Baumwollen Spinnverleger Johann Flük
 zu Errichtung einer Fabrik auf Musselin et cetera*

Moravský zemský archiv v Brně, fond B 14 Místodržitelství starší, k. 2100, originál, německy, dvojlist.

Příloha 3

Tovární oprávnění pro Thomase Lewinského v Brně

Vom Mährisch-schlesische Gubernium

*Das derselbe nach Bestätigung der kaiserlichen königlichen niederösterreichischen Regierung ein geschickter und bewerbssamer Mann ist, nebst eine 1000 fl. übersteigenden Vermögen bereits eine aus 18 Stühlen bestehende Werkstätte, eine kleine Handfärberei mit vier eben kleinen Farbke-
sseln, dann eine Seidenspulmaschine und eine Presse besitzt, so nimmt man keinen Anstand ihm Thomas Lewinski auf sein unterm 26. Jänner dieses Jahres hierorts eingebrachtes Gesuch dessen Beilagen anmit zurückfol-
gen hiemit die Befugniß zu ertheilen, daß derselbe hier bei der Hauptstadt Brünn eine Seidenfabrike errichten und darinn so wohl ganz als halb-
seidene Waaren erzeugen und verfertigen könne, wovon das brünner Kre-
isamt und durch selbes der hiesige Magistrat untereinem mit dem Beisatz
verständiget wird, daß demselben in allen billigen Fällen Vorschub und
Beistand geleistet werden solle.*

Brünn am 15. März 1794

In Abwesenheit des Herrn Gubernators

F. Tauber

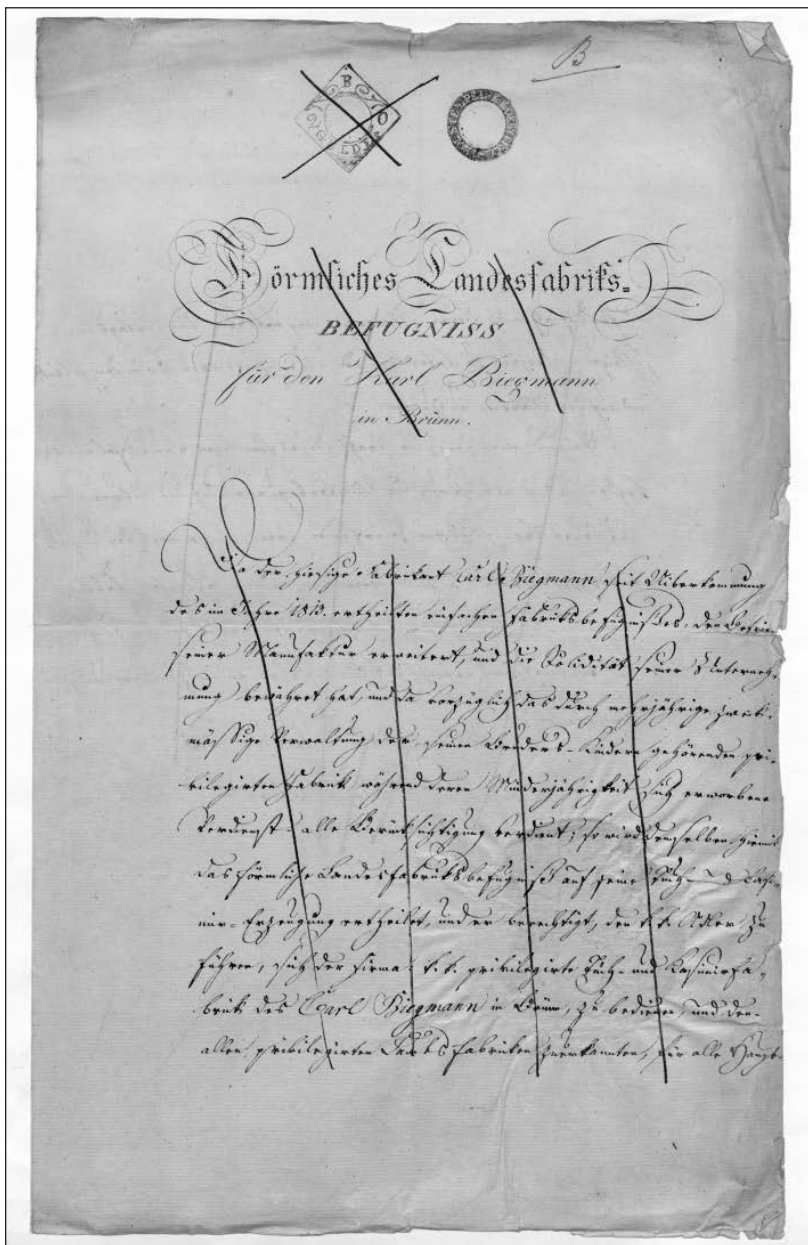
Reichmann

*Dem Thomas Lewinsky, Webermeister
und Seidenfabrikanten zu zustellen*

Moravský zemský archiv v Brně, fond B 14 Místodržitelství starší, k. 2099, originál, německy, dvojlist, na vnějším listu pod papírovým krytem přitištěna rozlomená pečeť, používaná guberniem.

Příloha 4

Tovární oprávnění pro Karla Biegmann v Brně, znehodnocené po vrácení guberniu v roce 1828

THE RETURNED FACTORY AUTHORIZATIONS FROM THE END OF 18th CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY SEEN AS DOCUMENTS FROM THE PERSPECTIVE OF MODERN DIPLOMATICS

The returned factory authorizations from the end of 18th century and the first half of the 19th century seen as documents from the perspective of modern diplomatics

Manche von den neuzeitlichen Dokumenten aus der Zeit der industriellen Revolution im 19. Jahrhundert, die bis dieser Zeit nicht bekannt waren, sind sogenannte Fabrikbefugnisse. Diese wurden zuerst vom Herrscher und nachher von der obersten Landesbehörde der politischen Verwaltung – vom Landesgubernium – erteilt. Sie wurden den Unternehmern ab Ende des 18. Jahrhunderts aufgrund eines schriftlichen Antrags erteilt. Sie sollten ihnen den Grundrechtsschutz ihres Unternehmens gewährleisten.

Schon von Anfang an wurden zwei Stufen der Fabrikbefugnisse unterschieden. Die niedrigere Stufe von Fabrikbefugnissen wird auch einfache Fabrikbefugnis genannt und war der Unternehmenskonzession gleich. Die höhere Stufe wird auch förmliche Landesfabrikbefugnis genannt und gewährleistete die Errichtung der Verkaufslager von Produkten in den Provinzhauptstädten der Habsburgermonarchie. Weiter sicherte sie die Befreiung der Fabriken von der Beherbergung des Heeres und der Rekrutierung von den qualifizierten Angestellten, sowie befreite sie von der Zunftaufsicht über die Fabrikproduktion und die Lehrlingserziehung. In Mähren kam es zur klaren Unterscheidung des Inhalts und der Benennung von diesen zwei Arten der Fabrikbefugnis aufgrund des Dekrets der Hofkammer aus dem Jahre 1813. Die Fabrikbefugnisse wurden bis zur Veröffentlichung der neuen Gewerbeordnung am Ende des Jahres 1859 erteilt. Von den vorherigen Vorteilen blieb nur die Markierung der Produkte mit dem Kaiseradler und die Bezeichnung k. k. privilegierte Firma oder Großhandel bewahrt.

Der Autor beschäftigt sich mit der Entstehungsgeschichte und Anwendung von den Fabrikbefugnissen und mit der Praxis in ihrer Erteilung von den Behörden. Da sich die den Unternehmern erteilten Fabrikbefugnisse meistens nicht erhalten haben, hat der Autor eine Analyse der Probe von den an die Behörden zurückgegebenen Fabrikbefugnissen durchgeführt. Er hat auch auf einige Einzelheiten und Merkwürdigkeiten in ihrem Text hingewiesen. Im Anhang sind die Liste von den festgestellten erhaltenen Fabrikbefugnissen im Fonds B 14 Statthaltereie die ältere (im Mährischen Landesarchiv in Brünn bewahrt) und die Editionen von zwei erteilten und zurückgegebenen Fabrikprivilegien mit dem Bild der zurückgegebenen und von der Behörde entwerteten Fabrikbefugnis zu finden.